Dynamický algoritmus textu a vety

JURAJ VAŇKO, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Tendencie vývoja lingvistiky na začiatku 21. storočia (expanzionalizmus, explanácia, funkcionalizmus, antropocentrizmus, axiologickosť a i.) naznačujú, že jazykoveda sa definitívne vymanila zo saussurovského zajatia stelesneného v dichotómii langue – parole, v ktorej sa reč ako vlastná realita komunikácie odsúva na vedľajšiu koľaj ako jav individuálny, psychologický či pragmatický a jediným objektom lingvistického bádania má byť langue, t.j. jazyk ako abstraktný, nadindividuálny konvenčný systém pravidiel, rešpektovaný určitým jazykovým spoločenstvom. Zmena orientácie jazykovedného výskumu datovaná koncom šesťdesiatych a začiatkom sedemdesiatych rokov sa označuje ako komunikačno-pragmatický obrat v jazykovednom výskume alebo „zmena paradigmy", čím sa myslí iné alebo nové vytyčovanie modelov vedeckých problémov a spôsobov ich riešenia. Jazykoveda si jednoducho začala uvedomovať, že primárnym predmetom výskumu by malo byť to, čo predstavuje realitu ľudského dorozumievania, a tou je reč; jazyk v tejto súvislosti vystupuje ako jej internalizovaný predpoklad, ako jej „*riadiaci faktor*" (Miko, 1989, s. 11).

V súvislosti s tým sa žiada poznamenať, že spomenutý metodologický obrat sa profesora Františka Mika vlastne ani netýkal, pretože on tento „obrat" (ak sa v jeho prípade o obrate v metodológii vedeckého bádania dá vôbec hovoriť) urobil už dávno predtým. Lepšie povedané, lingvistické alebo filologické (v zmysle jazykovedné a literárnovedné) bádania prof. F. Mika sa vždy opierali o poznanie fenoménu reči. Pri tomto konštatovaní nemáme na mysli len práce, ktorých objektom výskumu bolo literárne dielo ako prejav alebo výraz umenia reči (počnúc monografiou *Estetika výrazu*, 1969 a končiac *Aspektmi literárneho textu*, 1989), ale aj „čisto" jazykovedné diela a najmä práce z oblasti štýlu, v ktorých, ako sa sám vyznáva, „*vycítil maximálnu spätosť jazyka a reči s človekom, s jeho vedomím*" (Miko, 1994, s. 43).

V spomenutom období komunikačno-pragmatického obratu v jazykovede niekoľko lingvistov vystúpilo s požiadavkou, že lingvistický výskum by sa nemal končiť vetou a že základnou jednotkou, s ktorou by mala lingvistika pracovať, je *text*. Potreba prekonávať hranice vetnej syntaxe (od sedemdesiatych rokov 20. storočia) vyplývala z uvedomenia si zrejmého faktu, že jazyk, jazyková činnosť sa nerealizuje v jednotlivých slovách a vetách, ale v súvislých textoch – komunikátoch. Empirický poznatok, že ľudia nekomunikujú izolovanými vetami, sa stal východiskom orientácie lingvistického výskumu na text ako na komunikačnú jednotku. Aj v tomto kontexte sa žiada poznamenať, že profesor František Miko tu mal istý náskok, ktorý sa dá rukolapne „doložiť" napr. jeho knihou *Text a štýl* z roku 1970, v ktorej rozpracúva teóriu textu v tesnej súčinnosti so štýlom a vo vzťahu k otázkam literárnej komunikácie.

Text sa v spomenutých súvislostiach chápe ako nástroj, pomocou ktorého ľudia vstupujú nielen do komunikačnej, ale aj do sociálnej interakcie. Po spomínanom metodologickom obrate v lingvistike sa do jazykovedného výskumu začleňujú také faktory a javy, od ktorých systémová lingvistika zámerne abstrahovala. Možno ich všeobecne cha-

rakterizovať ako podmienky a okolnosti, v ktorých sa realizuje komunikačná činnosť, teda v ktorých sa produkujú a recipujú texty či komunikáty. V tomto zmysle chápe F. Miko text *„ako výsledok rečovej činnosti obsahujúci tak všeobecné, ako aj jedinečné prvky"* (1970, s. 15). Miko ďalej (v poznámke na s. 146) konštatuje, že pojem textu sa nezužuje iba na písomný prejav, ale že je to každý jazykový prejav. K tomu treba poznamenať, že na začiatku rozvoja textovej lingvistiky, t.j. koncom šesťdesiatych a začiatkom sedemdesiatych rokov, prevažovalo chápanie textu ako jazykového útvaru pozostávajúceho z niekoľkých viet. Išlo síce o snahu poukázať na špecifikum textu vo vzťahu k vete, a tak prekročiť hranice vetnej gramatiky, no tým, že sa špecifickosť textu priamočiaro vyvodzovala z dispozície vety, sa text vlastne „degradoval" na jazykový útvar vytvorený z koherentne spojených alebo zreťazených viet. Analogicky s ponímaním vety ako jazykovej jednotky vytvorenej zo slov, aj text sa chápal ako jednotka zostavená z viet. Ako však vzniká text? Čo stojí na jeho začiatku? Je jeho rámcovým faktom veta? Mikova odpoveď je nám známa: *„v relácii veta – text primárnym, rámcovým faktom nie je veta, ale text, ktorý je potom pre vetu nadradeným javom"* (1989, s. 13). Túto predominanciu textu nad vetou Miko vysvetľuje tým, že tvorba textu sa začína pred produkciou viet, a to z pozície témy. V monografii *Tvorba a recepcia* (Miko – Popovič, 1978, s. 210) konštatuje, že text je *„celková komunikačná jednotka, ktorá je vo svojom obsahu verbálnym vyjadrením istého úseku skutočnosti"*. V rámci textu (a aj komunikácie vôbec) možno teda vyčleniť dve roviny (alebo podľa Mika línie): vyššiu rovinu tematickej štrukturácie a nižšiu rovinu elementárnej, vetnej štrukturácie. Téma je teda neoddeliteľnou zložkou textu v dvojakom zmysle: v semiotickom, keďže text vymedzuje referenčne, a v štylizačnom alebo obsahovo-štrukturačnom, čo značí, že v predtextovej fáze predurčuje obsahovú výstavbu textu a vo fáze aktuálneho textového procesu riadi jeho jazykovú výstavbu, ktorú reprezentuje sekvencia viet. V tomto duchu koncipuje F. Miko aj algoritmus generovania textu, ktorý je zahrnutý aj v ikonickom podsystéme jeho výrazovej sústavy (pozri napr. Miko – Popovič, 1978, s. 88 – 89; Miko, 1989, s. 44 – 45).

Na samom začiatku tvorby textu stojí tematizácia, ktorú treba chápať ako výsek referenčnej reality, ktorý sa stáva predmetom tvorby textu, čiže jeho témou. Po tematizácii nasleduje invencia, čiže vstup faktov, myšlienok, údajov, ktoré jestvovali v predtextovej fáze, do textu prostredníctvom vety; textové dianie sa tu dostáva na jazykovú rovinu. Ide tu teda o textotvorný algoritmus s poradím *text – veta,* čiže zamýšľaný celok predchádza častiam ako jeho realizátorom. Prepojenie témy s rovinou vety sa uskutočňuje prostredníctvom „faktu" ako elementárnej tematickej jednotky, a to v duchu teórie informácie: „fakt" či myšlienka to je vlastne výber udalosti ako jednej z alternatív entropie určitého systému. V sémantickej segmentácii skutočnosti, ktorú reflektuje štruktúra vety, sa realizuje ono „vyjadrenie faktu". Téma takto zo svojej celistvosti prostredníctvom faktu vystupuje, rozčleňuje sa; fakt teda vstupuje do vety ako výstup textu. Veta v tejto „textovej situácii" nie je samostatnou, nezávislou, úplne „novou" alebo „cudzou" jazykovou jednotkou, ale je segmentom textu vymedzeným jeho témou.

Fakt ako výstup textu má tiež svoju štruktúru a s ňou vstupuje do vety, pričom na úrovni vety sa táto štruktúra ďalej špecifikuje a segmentuje. Na túto špecifikáciu a segmentáciu Miko zavádza pojmy *faktor* a *faktum* ako sémy vety, ktoré sú zakladajúcim ak-

tom vetnej štruktúry. Miko nimi vlastne nahrádza tradičné členenie vety na podmet a prísudok (pozri o tom ďalej).

Predtým než sa invenčný fakt dostane na rovinu vety, podrobí sa štruktúrnemu začleneniu „*v pamäti textu*" alebo „*v písomnej osnove*" (Miko, 1989, s. 48 – 50), pričom sa tu realizujú aj hĺbkové štrukturačné operácie, ako je konzekventnosť, čiže logické a kauzálne väzby faktov, kompaktnosť, miera vzájomného prepojenia medzi nimi, stratifikácia (t.j. hierarchické usporiadanie tematických prvkov v štruktúre textu) a koncepčnosť ako najvyššia inštancia textu určujúca výber faktov, ich hodnotenie, princípy ich kompatibility, skrátka všetko, čo sa dotýka riešenia tematického problému textu, čo dáva textu jeho všeobecný zmysel. Na štrukturáciu obsahu textu nadväzuje variabilita ako informačný filter, ktorý tematický fakt prepustí alebo zruší; v závislosti od kontextu a situácie informácia môže byť úplná, explicitná, hutná a pod.

Všetky tieto textové operácie sa dejú súčasne s dianím na úrovni vety, čiže s pomenovaním prvkov štruktúry faktu a určením determinačných vzťahov vo vetnej štruktúre. Paralelne s tým sa uskutočňuje lineárne radenie (sukcesívnosť) faktov a ich sémantická nadväznosť (koherencia). Po takejto realizácii vety sa spomenutý proces vracia na rovinu invencie.

Doposiaľ spomenuté textové operácie sa uskutočňovali v podsystéme ikonickosti, ale s vetotvorným procesom spolupôsobí aj operatívny podsystém, a to v tom zmysle, že lexikálnej, morfologickej a syntakticko-sémantickej výstavbe vety „dodáva" operatívne hodnoty, ako je objektívna modálnosť, subjektívna modálnosť, hodnotenie (objektívne – subjektívne), emocionálnosť a pod.

Tvorba textu sa uzatvára textáciou, ktorej vonkajším prejavom je sekvencia viet. Tento proces sa po ukončení každej vety opakuje tým, že sa vracia na rovinu invenčného zrodu faktu.

Pri skúmaní štruktúry vety (syntaktickej, sémantickej a zrejme aj propozične obsahovej) Miko nadväzuje na Mathesiovu dichotómiu vetnej stavby zahŕňajúcu akt lexikálneho pomenovania a akt syntaktického usúvzťažnenia. V tomto prípade by im na jednej strane zodpovedalo pomenovanie a vyjadrenie príslušných segmentov faktu a na druhej strane vyčlenenie a vyjadrenie vzťahov medzi nimi.

V súvislosti s pomenovaním segmentov faktu (v súčasnej syntaxi sa v tomto prípade hovorí o referenčnom akte, ktorý je spolu s predikačným aktom súčasťou propozičného aktu, a propozičný akt spolu s aktom komunikačného zámeru je súčasťou hovoreného aktu) F. Miko upozorňuje na to, že „*od vety sa neprechádza hneď k slovám*" (tamže, s. 16), ale že medzi vetou a slovami stoja spojenia slov rozličného rangu – od viacslovných spojení po dvojice slov (syntagmy). Tradičné chápanie vetnej stavby, ktoré sa premietlo aj do vyučovania skladby, tento fakt nerešpektovalo, a preto sa pri školských rozboroch vety postupovalo atomisticky: od vetnočlenskej funkcie plnovýznamových slov k vete ako celku, namiesto postupu od vety k slovným spojeniam (v súčasnej syntaxi sa označujú napr. ako menná fráza alebo skupina) a až potom k jednotlivým slovám. Nazdávam sa, že s F. Mikom možno súhlasiť nielen v tom, že postup text > vety > slovné spojenia > slová sa uplatňuje pri textotvornom procese, ale aj v tom, že postup od celku k jeho častiam sa zachováva aj v procese recepcie textu. Na prvý pohľad sa nám síce zdá,

že pri recepcii postupujeme od slov k slovným spojeniam, celým vetám a potom k celému textu, ale ako hovorí Miko, na začiatku textu sa „všetko náhli" k uchopeniu rámcovo naznačeného systému, do ktorého sa ukladajú jednotlivé fakty. Bez vzťahu jednotlivého faktu k celku a jeho zložkám by sme nechápali jeho zmysel. (Predstavme si napr. situáciu, keď pristúpime k dvojici ľudí, ktorí sa dlhšie rozprávajú: chvíľu nám trvá, kým pochopíme zmysel výpovedí, teda „o čo v rozhovore ide"; alebo komunikačné situácie, keď „nezachytíme" určité pasáže monológu, prednášky, správy a pod.) Naším zámerom pri recepcii jednotlivých zložiek textu je teda čím skôr dospieť k tomu, „o čo tu ide". To značí, že pre tvorbu a recepciu viet je rámcom téma a pre slovné spojenia a slová má túto rámcovú funkciu „fakt" (myšlienka, „*výber udalosti*", „*elementárne tematické kvantum*", v užšom zmysle informácia).

Pri výstavbe vety podľa Mika pracujeme so štyrmi slovnodruhovými sémami:

vec (objekt, okolnosť) ⊂ dej
↑ ↑
vlastnosť (←) okolnosť,

čo značí, že štruktúru vety vytvárajú v podstate štyri slovné druhy:

podstatné mená ⇐ slovesá
↑ ↑
prídavné mená (←) príslovky

V tejto schéme je naznačený aj vzťahový algoritmus pri spájaní slov vo vete: na samom začiatku je podstatné meno ako „*najuniverzálnejší slovný druh*", ako „*pomenovanie v najvlastnejšom zmysle slova*" (Miko, 1989, s. 18); dvojitou šípkou medzi substantívami a slovesami sa naznačuje ich vetotvorná alebo podľa Mika „*zakladajúca úloha*" a zároveň aj ich hierarchia: „*sloveso sa pripína na substantívum*". Dvojica *vec – dej* je jadrom tohto systému, pričom zodpovedá segmentácii informácie „systém – udalosť" a na rovine textu segmentácii „faktor – faktum". V súvislosti s dvojicou *vec – dej*, ktorá sa syntakticky prejavuje v zhode slovesa v pozícii prísudku s podstatným menom v pozícii podmetu, sa žiada podčiarknuť Mikov postoj k tomuto vzťahu: hierarchicky je vyššie vec a dej ako „*nevec*", teda niečo nesamostatné, niečo, čo je „*príslušenstvom veci*", je nižšie. Tento fakt treba zdôrazniť preto, lebo v súvislosti s valenčným prístupom k analýze vety sa postavenie slovesa nenáležite hyperbolizuje a substantívum v nominatíve v pozícii podmetu sa degraduje na participanta deja. Postavenie slovesa vo vetnej štruktúre ako jej konštrukčného centra s rozvetvenými vzťahmi k iným komponentom však rešpektujeme.

Spomenuté štyri slovné druhy sú v Mikovom poňatí základným nástrojom vety pri vyjadrovaní „*faktu*". Ostatné slovné druhy majú pri vyjadrovaní pomocnú funkciu, ale ich funkčný rang je podľa Mika vyšší než to naznačuje pomenovanie *pomocné slovné druhy*, keďže predstavujú všeobecnejšie aspekty vety (napr. vyjadrovanie modálnych aspektov časticami, kvantity číslovkami, predložky ako „*predĺžená ruka pádov*" a pod.), čím vlastne nadobúdajú kategoriálnu platnosť.

O to závažnejšiu úlohu pri chápaní vetnej stavby majú gramatické kategórie, ktorých význam je nielen všeobecný, ale aj skrytý v príponách a predponách. V rovine tvorby textu a vety to Miko demonštruje najmä pádovými významami: nominatív je vo vete ukazovateľom pozície „*faktor*", čiže má archetypálnu funkciu (v tomto tvare je aj v slovníkoch); vo vete vystupuje v dvojici s kategóriou „*faktum*", pričom nominatívu na strane kategórie „faktum" zodpovedajú kategoriálne sémy – „*episémy*" osoby a čísla pri slovese. Naznačuje sa nimi príslušnosť „*deja*" k „*veci*", čím sa utvára podstata informácie. To značí, že episémy nominatívu, osoby a čísla sú vetotvorné javy a ich fixácia pri tvorbe vety a identifikácia pri jej recepcii majú veľký význam pre porozumenie obsahovej a sémantickej stavby vety.

Prvé pravidlá vetnej stavby majú v Mikovej koncepcii takúto podobu:

Fakt > Faktor ∧ Faktum
Faktor → episéma „faktor" ∧ systém veci
episéma „faktor" > séma nominatívu
atď. (pozri tamže, s. 23 – 24).

V tomto generatívnom algoritme sa štruktúra vety modeluje sekvenciou postupných krokov, a to postupom zhora – dolu, t.j. od najvyššej pozície vety, ktorú v Mikovej koncepcii predstavuje „*fakt*" ako výstup témy, k ďalším dvom nižším jednotkám, a to na systém „*faktor*", v ktorom nastáva udalosť „*faktum*". Tento princíp sa uplatňuje v každom ďalšom pravidle. V druhom pravidle sa kategória „*faktor*" rozkladá na episému „*faktor*" a na slovný druh (systém veci), v ktorom sa realizuje. Episéma „*faktor*" sa jazykovo realizuje sémou nominatívu (ako samostatné, nezávislé postavenie); systém veci značí, že do vety nevstupuje vec sama, ale spolu so svojimi atribútmi.

V každom pravidle pribúda len jeden nový prvok; v druhom riadku je to druhý z dvojice: prvý nie je nový, je len abstraktným zástupcom syntetického člena na ľavej strane pravidla.

Vetná štruktúra sa rozvíja jednak plynule, a to tak, že „*jedno vyplýva z druhého*", a jednak organizovane, čiže každý prvok je presne určený.

Okrem toho je dôležité uvedomiť si ďalší fakt, a to, že vetná štruktúra nie je simultánny, statický systém vzťahov, ale že algoritmus rozvíjania vetnej štruktúry je procesuálny, dynamický. Veta ako jednotka textu tým vlastne reflektuje dynamiku samej komunikačnej reality, reči ako dynamického procesu prebiehajúceho v čase. A, samozrejme, ani text nie je simultánne daný, nie je to statický celok, keďže rozvíjanie témy, ktorej konkrétnym prejavom je obsah, má dynamický, procesuálny charakter.

Pokiaľ ide o dynamický algoritmus vetnej štruktúry, jeho zakladajúcou stránkou sú slovnodruhové významy spolu s kategoriálnymi významami: pri substantívach sú to kategórie rodu, čísla a pádu, pri slovesách osoby, čísla, času a spôsobu, pri adjektívach kongruentné sémy rodu, čísla a pádu a pri adverbiách okolnostný význam lexikalizovaných morfém. F. Miko tento algoritmus opisuje v monografii *Aspekty literárneho textu* (1989, s. 25 – 26).

Pri recipovaní textu sa snažíme pochopiť hlavne dve jeho zložky: tematickú, t.j. o čom sa (v texte) hovorí/píše, a intenčnú, čiže aký zámer alebo cieľ autor textu sleduje,

čo chce svojím textom dosiahnuť. K téme textu sa ako prijímatelia „dopracúvame" postupným recipovaním, samozrejme, interpretačným recipovaním, jednotlivých obsahových prvkov alebo komplexov. Ide pritom o zhustené, kondenzované recipovanie určitej množiny obsahových (propozičných) jednotiek/prvkov, ktoré si postupne ukladáme do pamäti. Dalo by sa povedať, že v pamäti máme uloženú podstatu obsahových zložiek textu. Na tomto základe dokážeme potom abstrahovať od propozičného obsahu jednotlivých textových jednotiek v ich lineárnej postupnosti a vytvoriť zhustený, kondenzovaný obsah textu, ktorý sa stáva oporou na identifikáciu témy ako kondenzovaného abstraktu celého textu. Vďaka tomu sme schopní odpovedať na otázku: *„O čom sa hovorilo?/písalo?"*, *„O čom to bolo?"* Tento postup sa v podstate uplatňuje napr. aj pri koncipovaní textových abstraktov, resumé vedeckých článkov a pod.

Naznačený dynamický algoritmus textu a vety pomáha chápať jednak proces tvorby textu a vety ako jeho elementárnej jednotky a jednak ozrejmuje postup analýzy a interpretácie textu v procese jeho recepcie. Podstatu tohto postupu možno stručne formulovať takto: tak ako text a veta vzniká, tak by sa mali aj analyzovať, pričom cieľom takejto analýzy je interpretácia textu a jeho výstavbových prvkov.

LITERATÚRA

MIKO, František: *Text a štýl*. Bratislava : Smena, 1970.
MIKO, František – POPOVIČ, Anton: *Tvorba a recepcia*. Bratislava : Tatran, 1978.
MIKO, František: *Aspekty literárneho textu*. Nitra : Ústav jazykovej a literárnej komunikácie Pedagogickej fakulty, 1989.
MIKO, František: *Význam – jazyk – semióza*. Nitra : Vysoká škola pedagogická v Nitre, 1994.